

POCHODZENIE LITEWSKIEGO AFIKSU DURATYWNEGO *TEB(E)*-

NORBERT OSTROWSKI

Adam Mickiewicz University, Poznań

1.

Litewski prefiks *tebe-* (skrótowa postać *teb-*) wprowadza znaczenie duratywne, rzadziej habitualne, np.:

- (1) *kuriam tebesitęsiant įvyksta ar prasideda*
który:DAT.SG.M DUR:ciągnąć się:PRS.GER odbywać się:PRS3 czy zaczynać się:PRS3
kitas praeities veiksmas.
inny:M przeszłość:GEN.SG czynność:M
'w czasie, gdy wciąż trwa (*sc.* jedna czynność), ma miejsce lub zaczyna się inna czynność przeszła'.
- (2) *Tai turėjo nutikti dar prieš milijardu metų, kai*
to musieć:PRT3 wydarzyć się:INF jeszcze przed miliard:ACC.PL.M rok:GEN.PL.M kiedy
Žemėje tebegyvavo tik mikroorganizmai.
ziemia:LOC.SG.F DUR:żyć:PRT3 tylko mikroorganizmy
'To musiało wydarzyć się jeszcze przed miliardami lat, kiedy na Ziemi wciąż żyły tylko mikroorganizmy'.
- (3) *Visada visiems sakiau ir tebesakau kad labai*
zawsze wszyscy:DAT.PL.M mówić:PRT.1SG i DUR:mówić:PRS.1SG że bardzo
mėgstu Kauną.
kochać:PRS.1SG Kowno:ACC.SG.M
'Zawsze wszystkim mówiłem i wciąż / stale mówię, że bardzo lubię Kowno'.

Derywaty z *teb(e)*- odpowiadają definicji *continous*'a, jaką podają Heine & Kuteva (2001:19), tj. mogą mieć znaczenie progresywne, ale i duratywne i dają się sparafrazować za pomocą ang. 'be doing', 'keep on doing'. Definicja ta obejmuje więc zarówno czasowniki dynamiczne (np. *iść*), jak i statywne (np. *leżeć*). Możliwa, jak w (3), jest także interpretacja habitualna.

2.

Prefiks *teb(e)-* jest późną innowacją, o czym świadczy jego brak w XVI- i XVII-wiecznych tekstach litewskich. Nie ma go również w trzech znanych mi tekstach z XVIII wieku, tj. w *Nowym Testamencie* Bythnera (1701), *Bajkach Ezopa* Schultz'a (1706) oraz w poemacie *Pory roku* (lit. *Metai*) Donelaitisa (I wyd. 1818). Derywaty z *teb(e)-* pojawiają się wedle mojej wiedzy dopiero w bajkach opublikowanych przez Augusta Schleichera (1857). Świadcstwo to, choć niewątpliwie niepełne, pozwala jednak uchwycić pierwotną dystrybucję badanego morfemu. Okazuje się bowiem, że w każdym z dziesięciu poświadczeń *teb(e)-* występuje w derywatach od czasowników statywnych: *būti* 'być' (5 razy), *gulėti* 'leżeć, znajdować się' (3 razy), *gyventi* 'mieszkać' (1 raz), *turėti* 'mieć' (1 raz), np.:

(4) *tikt dū paczó virszūnė dār tebebūvo* (str. 186)¹
tylko dwaj sama:LOC.SG.F szczyt:LOC.SG.F jeszcze DUR:być:PRT3
'tylko dwaj na samym szczycie jeszcze wciąż byli'.

(5) *Tàs akmu' dār tén tebgùl ànt Némuno krànto* (str. 248)
ten kamień jeszcze tam DUR:leżeć:PRS3 na Niemen:GEN brzeg:GEN.SG.M
'Ten kamień jeszcze tam wciąż leży nad brzegiem Niemna'².

Czasownik *būti* 'być' w czterech razach na pięć jest używany jako copula w zdaniach lokalizujących. Również dwa pozostałe czasowniki, tj. *gulėti* 'leżeć, znajdować się' i *gyventi* 'mieszkać' wymagają obligatoryjnej frazy lokatywnej. W dwóch wypadkach na trzy, w tym w zdaniu (5), *gulėti* można sparafrazować jako 'znajdować się, być gdzieś'. Predylekcja do tworzenia derywatów od czasowników z obligatoryjną frazą lokatywną jest więc zauważalna i związana jest, jak się zdaje, z pochodzeniem *teb(e)-*.

3.

W litewskim do dzisiaj używa się prefiksu duratywnego *be-*³, izofunkcyjnego z *teb(e)-*:

(6) *Tokie dalykai jau mažai ką beįtikina (...)*
taki.NOM.PL rzecz.NOM.PL.M już mało kogo DUR:przekonywać:PRS3
'Takie rzeczy już mało kogo przekonują'.

W przeciwieństwie do *teb(e)-* prefiks *be-* zaświadczony jest już w najstarszych tekstach litewskich, por. przykład z *Postylli* Bretkuna (1591):

¹ W przykładach zachowałem zapis Schleichera, a to znaczy, że sposób oznaczania akcentu odbiega od dzisiaj przyjętego.

² Dla porządku pozostałe strony z *teb(e)-*: 160, 203, 218, 219, 225, 228, 239 i 241 (Schleicher 1856).

³ W tekstach XVI- i XVII-wiecznych derywaty na *be-* tworzone są przeważnie od czasowników statywnych: *būti* 'być', *turėti* 'mieć; musieć', *galėti* 'móc', *gyventi* 'żyć', *reikėti* 'potrzebować', *sėdėti* 'siedzieć', *stebėti* 'obserwować', *žydėti* 'kwitnąć', *tikėti* 'wierzyć', *velyti* 'woleć', *privalėti* 'potrzebować'.

(7) *anam dabar beessant Raiuie (...)* (BP I 7.6)
 on:DAT.SG.M jeszcze DUR:być:PRS.GERraj:LOC.SG

‘Gdy on (sc. Adam) jeszcze wciąż był w Raju (...)’⁴.

Zaskakuje również frekwencja użycia form *teb(e)-* i *be-* w bajkach. O ile formy z *teb(e)-* na blisko 130 stronach pojawiają się zaledwie 10 razy, o tyle z *be-* tylko na pierwszych 25 stronach występują aż 23 razy⁵. Chyba nikt nie badał frekwencji obu afiksów we współczesnej litewszczyźnie, ale pobieżna analiza tekstów prasowych nie wykazuje drastycznych dysproporcji w częstości użycia. Fakty te korespondują z wcześniej przedstawioną obserwacją o późnym pochodzeniu *teb(e)-* i sugerują, że stan obserwowany w tekstach opublikowanych przez Schleichera jest bliski stanowi pierwotnemu. Co do etymologii, to nie wydaje się stać na przeszkodzie, aby uznać *teb(e)-* za rezultat fuzji zaimka lit. *te* ‘tam’⁶ (łot. *te* ‘tutaj’) z prefiksem *be-*⁷ (Zinkevičius 1981:198).

⁴ Pomijam tu użycie *be-* w czasie ciągłym, czyli *būti + be-* z ptc.prs.act., np.:

Matai – aš esu bedirbąs
 widzieć:PRS.2SG ja być:PRS.1SG DUR:pracować:PTC.PRS.ACT.M
 ‘wiesz – ja nadal pracuję’ (Otrębski 1956:280).

Odnowienie czasu ciągłego przez dodanie *be-* do ptc.prs.act. jest zjawiskiem późnym, jeszcze nie do końca przeprowadzonym w dialektach, gdzie podobnie jak w starolitewskim częste są przykłady bez *be-* (zob. Ambrasas 1990:180n.; 2006:169n.). Dodanie *be-* do ptc. w czasie ciągłym stoi prawdopodobnie w związku z faktem, że już w stlit. czas ten zaczął nabierać znaczenia habitualnego, por. zdanie o działalności św. Jana:

ghis toktai be iu szinnios buwa daras (BP I 40.20)
 on to bez ich wiedza:GEN.SG być:PRT3 robić:PTC.PRS.ACT.M
 ‘on to bez ich wiedzy (stale) czynił’.

⁵ Z reguły jako nieodmienne particiupium w konstrukcji dativus absolutus dla wyrażenia czynności równoczesnej z czynnościami zdania głównego.

⁶ Forma literacka *ten* ‘tam’ pochodzi ze skrótu *te-nai*. Zakończenie *-nai* powstało w acc. sg., do którego dodano partykułę emfaticzną *-ai*, czyli acc. sg. **tan-ai* ‘tegoż’, skąd po reanalizie *ta-nai*, por. *ji-nai* ‘ona’ : *ji* ‘ts.’ (Zinkevičius 1981:199).

⁷ Afiks *be-* < **bē-* stoi w związku genetycznym ze słowem posiłkowym, którego używano w prabaltyckim conditionalu (Stang 1960:430; Kazlauskas 1968/2000:385nn.). Jako prefiks duratywny rozwinął się on prawdopodobnie z copuli czasu przeszłego, por. zdanie *kolei be iaunas* (BP I 237.18) ‘póki wciąż jest młode (sc. ciało)’, gdzie zdanie z *be* zostało zreanalizowane jako zdanie z opuszczoną copulą, czyli **kolei be jaunas* → stlit. *kolei be Ø jaunas*. Oczywiście dokładne warunki wykształcenia się duratywnego *be-* z copuli czasu przeszłego (por. stpr. *be* ‘war’) pozostają niejasne. Oprócz tego sporadycznie w dialektach litewskich oraz normalnie w tekstach staropruskich używa się spójnika *be* ‘i’, por. też lit. *bei* ‘i’ < **be id* ‘i to’ (spójnik służący do łączenia pojęć stycznych (ang. *natural conjunction*), por.: *ir tūiū išziēo kráuias bei wándū* DP 179.27 = ‘a natychmiast wyszła krew i woda’ – Otrębski 1956:359; o tym typie spójników Haspelmath 2007). Poza tym w stlit. zaświadczony jest także spójnik kauzalny *be* (por. stpr. *be-ggi* ‘denn’). Spotykane w dialektach użycie *be* jako wskaźnika rematu zdania wydaje się wskazywać na „wyjściową” copulę *be* (o rozwoju copula > focus zob. Heine & Kuteva op. cit.:95n.), por. zdanie:

Be ką rūdysiu jauna mergelė už tave seno našlelio (LKŽ, t. 1, 703)
 FOC co:ACC.SG rdzewieć:FUT.1SG młoda panienka za ty:GEN.SG stary:GEN.SG wdowiec:GEN.SG
 ‘Cóż będę rdzewieć, młoda panienka, przy tobie, starym wdowcu’.

Użycie *be* w funkcji wskaźnika rematu daje możliwość wyjaśnienia partykuł pytajnych *be / be-gu* ‘czy?’ („Focus constructions are grammaticalized as the normal expression of a word question in many languages. The question word is a grammaticalized focus” – Lehmann 1995:116). Co do formy, to *be* kontynuuje prt. **bijā* ‘był’ (łot. *bija* ‘ts.’), a rozwój przebiegał następująco: **bijā* > **bjā* > **bjē* > **bē* > *be*.

Funkcję deiktyczną *te-* możemy jeszcze uchwycić w zdaniu (8):

(8) *jo vaikai (...) czè gyvėna,*
on:GEN.SG.M dziecko:NOM.PL tutaj mieszkać:PRT3,

o kits rasi⁸ dá tebgvėn. (s. 241)
a inny być może jeszcze tam:DUR:mieszka:PRS3

‘jego dzieci (...) jeszcze tutaj mieszkaly, a inny być może jeszcze tam nadal mieszka’.

Skoro więc duratywność była markowana przez *be-*, to należy wyjaśnić, w jakich kontekstach doszło do zatarcia znaczenia przestrzennego zaimka *te* i jego interpretacji jako części prefiksu duratywnego.

4.

Już dawno zaobserwowano związek między wykładnikami przestrzennymi a zdaniami egzystencjalnymi, por. ang. *there is*, stgr. *ἔστι*, o którym Jacob Wackernagel (1924:166) pisał:

Anfänglich bedeutete es ‘ist (sind) darin’; von hellenistischer Zeit an ‘ist vorhanden’ mit ähnlicher Ausmerzung des lokalen Bedeutungsmoments wie in frz. *il y a*. Im Neugriechischen ist mit Umstellung der Vokale dafür *ine* eingetreten, und dies dient schlechweg als Kopula ‘ist’ (...).

Interesujący nas tu zaimek *te* ‘tam’ pojawia się także w zdaniach egzystencjalnych, np.:

(9) *Te buvo dažykla, karšykla ir malūnas* (LKŽ, t. 15, 1046)
tam być:PRT3 farbiarnia, gręplarnia i młyn

‘Tam była farbiarnia, gręplarnia i młyn’.

Zdań egzystencjalnych z *teb(e)-* w tekstach Schleichera jednak brakuje, za to aż sześć na dziesięć to zdania lokalizujące (por. choćby (4)). Oczywiście może być to przypadek wynikający ze szczupłości materiału, jednak, jak spróbuję dalej wykazać, to właśnie w zdaniach lokalizujących oraz w zdaniach z czasownikami wymagającymi obligatoryjnej frazy lokatywnej jak *gyventi* czy *gulėti* zaimek *te* został zinterpretowany jako część afiksu *teb(e)-*. Po pierwsze, podmiot w tych zdaniach jest określony w przeciwieństwie do podmiotu zdań egzystencjalnych, który jest nieokreślony i poddaje się kwantyfikacji (zob. Maciejewski 1996:109 i Holvoet 2005:141)⁹. Po drugie, zdania egzystencjalne i lokalizujące różnią się strukturą tematyczno-rematyczną. W nienacechowanym szyku zdania jedne są

⁸ *rasi* ‘być może’ to historycznie 2 sg. fut. czasownika *rasti* ‘znajdować’ (Schleicher *op. cit.*:311).

⁹ Tłumaczy to nam obecność w zdaniach egzystencjalnych genetiwu partytywnego, który w litewskim ma znaczenie części całości lub nieokreślonej ilości, np.:

Dežutėje yra saldainių.
pudełko:LOC.SG być:PRS3 cukierki:GEN

‘W pudełku są cukierki’. (Holvoet *loc. cit.*)

Języki, które mają kategorię określoności, unikają w zdaniach egzystencjalnych podmiotu w formie określonej, np. ang. *There are elephants in Africa* (Maciejewski *loc. cit.*).

zwierciadlanym odbiciem drugich. Za Holvoetem (str. 140) przedstawię to na przykładzie dwóch zdań litewskich:

(10) Stalčiuje yra sąsiuvinis [ZDANIE EGZYSTENCJALNE]
 szuflada:LOC.SG być:PRS3 zeszyt
 ‘W szufladzie jest zeszyt’.

(11) Sąsiuvinis yra stalčiuje [ZDANIE LOKALIZUJĄCE]
 zeszyt być:PRS3 szuflada:LOC.SG
 ‘Zeszyt jest w szufladzie’.

W zdaniu (10), w którym jest mowa o tym, CO znajduje się w szufladzie, tematem jest miejsce, rematem zaś twierdzenie o istnieniu danej rzeczy, znaczenie czasownika jest egzystencjalne. Z kolei w zdaniu (11), czyli w zdaniu o tym, GDZIE znajduje się zeszyt, twierdzenie o egzystencji zawiera się, jak zauważa Holvoet, w presupozycji zdania¹⁰, natomiast czasownik pozbawiony jest znaczenia egzystencjalnego i prawdopodobnie jakiegokolwiek znaczenia.

Szyk w języku litewskim jest swobodny, ale jeszcze w XIX w. przeważał szyk SOV (Kurschat 1876:441; Schwentner 1922; Ambrazas 2005 i 2006), por. też zdania (4) i (8). W związku z tym zakładam, że na początku istniały zdania w rodzaju:

(12) **te akmuo beguli* [ZDANIE EGZYSTENCJALNE]
 tam kamień DUR:leżeć:PRS3
 ‘tam nadal znajduje się kamień’.

(13) **akmuo te beguli* [ZDANIE LOKALIZUJĄCE]
 kamień tam DUR:leżeć:PRS3
 ‘kamień tam nadal się znajduje’.

Sekwencja *te-be-* wskazuje, że właśnie w zdaniach lokalizujących, a nie egzystencjalnych musiało dojść do uniwerbizacji *te* i *be-*VERBUM. Na koniec jeszcze jedna uwaga. Fakt, że w grupie czasowników z *teb(e)-* znalazł się również *turėti* ‘mieć’ sugeruje, że mamy w tym przypadku do czynienia z rozszerzeniem zakresu użycia omawianego afiksu od zdań z czasownikami z obligatoryjną frazą lokatywną na czasowniki posesywne, czyli *zeszyt jest tam* (zdanie lokalizujące) : *zeszyt jest u mnie* (zdanie posesywne) = *mam zeszyt* (zob. Holvoet *op. cit.*). Byłby to kolejny krok w procesie gramatyzacji *teb(e)-*. Konieczna jest dalsza analiza pozostałych tekstów XVIII-wiecznych i pierwszej połowy XIX wieku, która wyjaśniłaby, jakie jeszcze czasowniki stanowiły najstarszą grupę derywatów oraz o jakie kolejne grupy czasowników¹¹ rozszerzało się użycie prefiksu *teb(e)-*.

¹⁰ *Zeszyt znajduje się w szufladzie* i *Zeszyt nie znajduje się w szufladzie*, presupozycja: ‘istnieje zeszyt’.

¹¹ Mogły to być np. czasowniki modalne, ponieważ czasownik posesywny *turėti* funkcjonuje również jako czasownik modalny ‘musieć’, ale póki co, jest to tylko spekulacja.

WYKAZ STOSOWANYCH SKRÓTÓW

ACC – accusativus	GER – gerundium
ACT – activum	INF – infinitivus
DAT – dativus	LOC – locativus
DUR – durativum	M – masculinum
F – femininum	PL – pluralis
FOC – focus = remat	PRS – praesens
FUT – futurum	PRT – praeteritum
GEN – genetivus	SG – singularis

LITERATURA

- Ambrazas, Vytautas. 1990. *Sravnitel'nyj sintaksis pričastij baltijskich jazykov*. Vilnius: Moksas.
- 2005. Baltų kalbų žodžių tvarko raida tipologijos požiūriu (The development of word order in Baltic from a typological viewpoint). *Baltistica* 40(2), 159–166.
- 2006. *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- BP = *Jono Brekūno Postilė*. Parengė Ona Aleknavičienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.
- DP = *Postilla Catholica. Tāi est: Īguldimas Ewangeliu kiekvienos Nedelos ir szwētes per wissūs metūs. Per Kūnigā Mikaloiv Davkszā Kanonikā Mėdnikū... 1599*. Palionis, Jonas (red.) *Mikalojaus Daukšos 1599 metų Postilė ir jos šaltiniai*. Vilnius: Baltos lankos, 2000.
- Haspelmath, Martin. 2007. Coordination. W: Shopen, Timothy (ed.). *Language typology and syntactic description, vol. II: Complex constructions*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–51. [Wersja online: <http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/coord.pdf> (01.03.2010)].
- Heine, Bernd & Kuteva, Tania. 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holvoet, Axel. 2005. Intransyviųjų sakinių tipai: egzistenciniai, lokatyviniai ir posesyviniai sakiniai. W: Holvoet, Axel & Mikulskas, Rolandas (red.). *Gramatinių funkcijų tyrimai (=Lietuvių kalbos gramatikos darbai, 3)*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 139–160.
- Kazlauskas, Jonas. (1968) 2000. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. Vilnius: Mintis. [Przedruk w: Rosinas, Albertas (red.). *Jonas Kazlauskas: Rinktiniai raštai*, t. I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000].
- Kurschat, Friedrich. 1876. *Grammatik der litauischen Sprache*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Weisenhauses.
- Lehmann, Christian. 1995. *Thoughts on Grammaticalization (=LINCOM Studies in Theoretical Linguistics 1)*. München – Newcastle: LINCOM.
- LKŽ = *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–20 (1968–2002). Vilnius.
- Maciejewski, Witold. 1996. *O przestrzeni w języku. Studium typologiczne z językiem polskim w centrum (=Seria Językoznawstwo 19)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- ME = Mühlhach, K., *Latviešu valodas vārdnīca / Lettisch-Deutsches Wörterbuch. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J[ānis] Endzelīns*, Bde. I–IV. Riga, 1923–1932.
- Otrębski, Jan. 1956. *Gramatyka języka litewskiego, tom III: Nauka o formach*. Warszawa: PWN.
- Schleicher, August. 1857. *Handbuch der litauischen Sprache, II: Lesebuch und Glossar*. Prag: J. G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung.
- Schwentner, Ernst. 1922. *Die Wortfolge im Litauischen*. Heidelberg: Carl Winter.
- Stang, Christian S. 1966. *Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Wackernagel, Jacob. 1924. *Vorlesungen über Syntax mit besonderer Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch. Zweite Reihe*. Basel: Kommissionsverlag von Emil Birkhäuser & Cie.
- Zinkevičius, Zigmas. 1981. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*, t. 2. Vilnius: Moksas.